

MIROSLAV DROZDA

ROMÁN ANDREJE BITOVA PUŠKINSKIJ DOM

Původní verze Bitovova románu vznikla r. 1971. R. 1978 vyšlo dílo knižně v zahraničí,¹ Několik kapitol otiskl autor jednotlivě po časopisech a jako novelistický celek ve sbírce novel.² R. 1987 vyšel v číslech 10, 11, 12 časopisu *Novyj mir* zatím nejúplnější text, který Bitov označil jako „časopiseckou variantu“.

Titul románu je dvojnásobný. „Puškinskij dom“ je úřední název Ústavu pro ruskou literaturu AV SSSR v Leningradě a jejího sídla; v románu je zde zaměstnán hlavní hrdina Odojevcev i jeho spolužák, sok a antipód Mitišaťjev. Bitov však ve vstupní poznámce (NM č. 10, s. 3) upozorňuje, že děj díla se této instituce netýká a on sám že do ní až do dokončení románu nikdy nevstoupil. Nemohl se však vzdát tohoto názvu, resp. symbolu (jak sám titul označuje). Umírající Puškin řekl: „Musím si dát do pořádku svůj domov.“ (Rusky „dom“ = dům i domov.) Bitov k tomu dodává: „Ruská literatura a Petrohrad (Leningrad) a Rusko, to všechno je tak nebo onak Puškinův domov (Puškinskij dom), už ale bez svého kučeravého nájemníka. Kdežto akademická instituce, která nese jeho jméno, stojí v této řadě až úplně na konci.“

Jde tedy v románě o ruskou literaturu, Petrohrad a Rusko jakožto domov, který má být dán do pořádku v Puškinově duchu.

Dvojnásobně je však nejen slovo „dom“, ale i slovo „Puškinskij“, které znamená zároveň Puškinův i puškinovský. Puškinovo jméno je pro porozumění románu klíčové. Básník, jak víme, měl hluboce propracovanou koncepci smyslu lidského života. Stavěl jednotlivce do staleté kontinuity generací, odpovědnosti vůči předkům i potomkům za plnou vedoucí pa-

¹ Schmid, V.: *Materialen zu einer Bitov-Bibliographie*. Wiener slawistischer Almanach, B. 4, 1979, s. 484.

² Srov. tamtéž, s. 483—484.

měť zděděných hodnot, její důstojnou záštitu i zmnožení a předání dědicům. To byl základ svérázné básnickovy aristokratičnosti, která často uváděla v omyl povrchní sociologizující vykladače. Nešlo tu o nějakou třídní či stavovskou ideologii, nýbrž o osobitý historicky kontinuální světový názor, o určitý druh humanity. A pro správné porozumění Puškinovi je stejně důležité neztratit ze zřetele zvláštní domáckost jeho ideálu (Rusové pro to mají výraz „semejstvennyj“, „semejstvennost“), totiž že pro básníka byla humanitní odpovědnost jednotlivce vždy záležitostí jeho soukromého, rodinného a rodového osudu. Člověk a dějiny, to je pro něho vždy otázka „já a moji dědové a vnuci“.³

Biřov má nepochybně na mysli právě tento Puškinův humanismus a zvolil jej za míru věcí současných, jím soudí ruskou přítomnost a hrdiny svého románu. Přitom ale toto své ústřední kritérium, mravní, filozofické a koneckonců i politické výslovně neformuluje; uplatňuje je jako zorný úhel, hledisko svého vyprávění, k němuž musí čtenář dospět sám soudem o ději. A tak je to v románu napořád: autor, otevřeně eticky angažovaný vůči událostem, ustavičně zpochybňující hrdinovy autointerpretace, kladoucí vedle sebe nejrůznější projevy jakési jeho nedostatečnosti, nedemonstruje proti němu svět vlastních pozitivních hodnot, nýbrž pouze poukazuje k jeho existenci. Vstoupit do něho, toť nelehký úkol čtenáře, úkol, který nemá úplně jednoznačné řešení.

Dodejme ještě, že román je skrz naskrz prostoupen literárními reminiscencemi: je v něm stále přítomna klasická ruská literatura, a to nejen v názvech tří částí díla, mottech k jednotlivým kapitolám, ale přímo i jako pracovní látka hrdiny, literárního historika, který ji po svém interpretuje za ironické, ale výslovně nepolemizující pozornosti autora.

Všechny tyto složitosti jsou však spjaty s příběhem navenek jednoduchým. Děj se odehrává v šedesátých letech našeho století. Lev Odojevcev, hlavní hrdina románu, pochází z prastaré ruské šlechtické rodiny. Jeho děd, filolog, hlava vědecké školy, byl kdysi pro aristokratický původ a neochvějnost světónázorové a vědecké pozice perzekvován a teprve po roce 1956 se mohl vrátit z koncentračního tábora, resp. z vyhnanství; neneš však svůj osud jako křivdu, nýbrž jako zákonitý důsledek rozporu mezi sebou a cizím režimem.

Zato rodina jeho syna a vnuka přestála zlé časy snáz, bez skutečně tragických následků. Sice ji také postihlo vyhnanství, ale mnohem mírnější a kratší, a časová souběžnost jejího nuceného pobytu mimo Leningrad s údělem lidí evakuovaných za války jí dokonce umožnila, aby se po skončení blokády bez problémů vrátila.

Tak mladší Odojevcevovi vyvázli se zdravou kůží. Ale morálně se z kleští doby nevysmekli. I Ljovův otec je filolog, a aby mohl provozovat svou profesi, musel se distancovat od děda. Syn i vnuk pokračují co do řemesla v rodinné tradici, ale co do mravního smyslu profese zeje mezi

³ K tomu viz Lotman, J. M.: *Puškin*. Praha, Lidové nakladatelství 1987, s. 195n.

nimi a dědem (a tedy i odkazem rodu) propast. Tuto propast vykopala jistě především střední generace, Ljovův otec; zkouška doby tyhle lidi jednou provždy zlomila. Vnuk, Ljova, už jaksí „přišel k hotovému“, nemusel se rozhodovat. Není sice nijak politicky, ideologicky angažovaný a nedere se o kariéru, ale přece jen už pluje s proudem, do něhož se podařilo vplout jeho otci.

Román je vlastně analýzou toho „hotového“, v jehož sféře se pohybuje hlavní hrdina. Analýza probíhá ve třech částech, které na sebe navazují ani ne tak chronologicky, jako spíš vztahem paralelnosti — jako tři aspekty téhož problému, tři pohledy na hrdinu přibližně v téže době jeho mládí. První část nese název „Otcové a děti“, druhá „Hrdina naší doby“ a třetí „Bědný jezdec“ (v originále „Bednyj vsadnik“ — parodická obměna Puškinova titulu „Mednyj vsadnik“ — Měděný jezdec). V první části dominuje konfrontace Ljovy s otcem a dědem a ještě se „strýčkem Dickensem“, dávným sousedem rodiny, který se — jako děd — také nečekaně vrátil z vyhnanství, bere si od Odojevcevových zpět svršky, které u nich po jeho zatčení zůstaly, a znovu jako kdysi se s nimi přátelsky stýká. V této části románu se odehrává nejprísnejší soud nad mravní nedostatečností Ljovy, vrcholící v jeho první a poslední návštěvě u rehabilitovaného děda, odkud je vlastně vyhozen, neboť místo charakteru prokázal jen snahu vypadat v dědových očích hezky — a to na konto vlastního otce. V první části románu je také nejvíc poukazů k tomu, jak sovětskou společnost a zejména inteligenci mravně zmrzačily Stalinyvy čistky a represálie.

Druhá část románu sleduje převážně Ljovův erotický život, hlavně mnohaletou lásku k „záhadné“ Faině, vdané ženě, která se dávno rozešla s manželem a teď si s hrdinou podle libosti zahrává, je mu znovu a znovu nevěrná atd. Ljova se ale od ní při všech podezřelích a důkazech o jejích nevěrách a mēlkosti nedovede odpoutat, a to navzdory několika jiným milostným šancím, z nichž aspoň v jednom případě (Albina) byl opravdu a obětavě milován. I v těchto milostných příhodách dopadá Ljova dost nevalně, i když zároveň osvědčuje v poměru k Faině velkou stálost. Tato jeho láska má zase významné literární pozadí: jméno hrdinky se totiž shoduje s jménem hrdinky symbolistického erotického básnického cyklu Alexandra Bloka z let 1906—1908, v němž se reflektuje básníkova láska k N. N. Voločovové; cyklus je budován na napětí mezi pozemskou vášnivostí milované bytosti a mystickým smyslem její existence, její příslušnosti do světa „hudby“, rozpoutaného živlu světového chaosu.⁴ Na tomto pozadí (které Bitov nepřipomíná ani slovem, které ale v textu prostoupeném literárními reminiscencemi a atmosférou „mytologie Petrohradu“ vyvstává jednoznačně) působí Ljovův milostný osud zase spíš jako slabošská parodie velké tradice.

⁴ O Blokově cyklu viz Min c, Z.: *Lirika Aleksandra Bloka II.* Tartu, Tartuskij gos. universitēt 1969, s. 77n.

Po prvních dvou částech by si čtenář románu málem pomyslel, že autor snad vynaložil až příliš mnoho místa a umu, vynalézavých narativně interpretačních variant na hrdinu vlastně mátožného a celkem jednoduchého. Ale z toho nás vyvede třetí část.

V ní se vyhocuje další linka Odojevcevových životních svazků, totiž vztah k spolužákovi ze střední školy, jednu dobu šokovi v lásce k Faině a naposled kolegovi ze stejného vědeckého ústavu, Puškinského domu — Mitišaťjevovi. Odojevcev je původem aristokrat, Mitišaťjev naprostý plebejec. U Ljovy se mluví o starém, dokonce knížecím rodu, Mitišaťjev ani nezná vlastního otce. Tam, kde se Ljova — jen zdánlivě navzdory svému původu — celkem snadno společensky zařadí, včlení do rodové profesionální tradice nepřervané ani za sovětů, plebejec Mitišaťjev, vedle Ljovy v milostných a všednodenních záležitostech vždy praktičtější, rozhodnější a úspěšnější, ukáže se být vnitřně, ideově mnohem nejistější, ba přímo rozháraný. Z nedostatku souvislé rodové kulturní paměti, tj. z absence „aristokratičnosti“, pramení jeho parvenuovská agresivita, vrcholící v otevřeném a skoro zběsilém antisemitismu. Nenávisť k židům má jedno společné se závistí vůči lidem aristokratického původu: židé osvědčují soudržnost a kontinuitu svého společenství. Tak se tedy v románě na závěr rozvírá propast mezi kulturní kontinuitou, byť spíš zredukovanou na spontánní návyky Ljovova každodenního chování než dovedenou k nějakému propracovanému světonázorovému postoji hrdiny, a vytržeností z rytmu času, mravní prázdnotou, která není záležitostí pouze jedince, Mitišaťjeva, ale má dosah společensky typologický.

V tomto aspektu přestává být Ljova Odojevcev mátožným „chudinkou“, v kontrastu k Mitišaťjevovi a v konfliktu s ním se ozřejmí jeho příslušnost k světu humanitní paměti. Ne náhodou umísťuje Bitov děj třetí části právě do budovy Puškinského domu, a to na dny 7. a 8. listopadu, tj. sváteční dobu výročí ruské revoluce. Ljova má v ústavu přes tyto dny službu. Mitišaťjev tam za ním přijde a postupně rozpoutá divokou pitku za účasti dalších lidí, i s výpravou do ulic, kde Ljova jednu chvíli, úplně opilý, sedí na lvu po způsobu Puškinova Jevgenije, hrdiny Měděného jezdce (ten ale sedí na lvu mramorovém, kdežto Ljova — zase ta parodie tradic — na bronzovém), má konflikt s policistou atd. Přitom se odhalí celá hrozivá, zoufalá i zlá Mitišaťjevova podoba. Když s Ljovou nakonec osamějí, dospěje jejich spor až k souboji na pistole (opět literární reminiscence: Puškin, Lermontov), při němž Ljova zahyne. Ale jak se ukáže v epilogu, byla to opět smrt spíš parodická, Ljova byl jen omráčen padající skříní, nikoli zasažen smrtící kulkou, takže epilog ho posílá do dalšího života, který už ovšem pro autora ztratil románovost. Ale v budově Puškinského domu zvláště naléhavě vyvstalo dilema, které Bitov klade a analyzuje od začátku: dilema vnějškové existence, zakotvené v institučním zařazení, a existence mravní, vědomě utvářené v duchu pravého „Puškinova domova“ pro Rusko, Petrohrad — i pro jednotlivce.

Tak se Bitovův román včleňuje do ideových proudů současné ruské li-

teratury. I pro Bitova, jako pro většinu současných sovětských i mimo-sovětských ruských autorů, je ústředním problémem otázka mravní paměti. Také on rekonstruuje etickou normu, potlačenou stalinismem a jeho následnickým režimem. Ale na rozdíl od tzv. vesnických prozaiků ji nepředvádí rovnou jako stav archaického patriarchálního vědomí vesnických stařečků a stařenek nad hrobem, nýbrž jako zasutý, zredukovaný, ale přece jen přítomný a regenerace schopný fond moderní intelektuální osobnosti. A na rozdíl od jiných dlouho nevydávaných děl, jaká napsali Rybakov, Pristavkin, Dudincev, Grossman aj., není jeho dříve tabuizované téma tak vyhocené politické. Otázka po základech osobnosti tváří v tvář soudobé morální destrukci je položena zároveň jako mravní i intelektuální.

Připomene šedesát let staré centrální téma Leonovova Kasaře, kde ústřední hrdina řeší svou závist vůči světélku kontinuity v očích třídního soka nikoli rozžehnutím stejného světla ve vlastním zraku, ale — mávnutím šavle, zhašením světélka v nepříteli! Je to v podstatě tentýž problém, jenže u Leonova, ovšemže v duchu dvacátých let, je vyhocen až do té šavle, kdežto Bitov jej trpělivě objevuje, vyprošťuje z nánosů každodenních banalit; Puškinův domov je objevován pod nánosem zinstitutionalizovaného živobyetí.

Bitov o tom vypráví v klíči svérázné komunikační aktivity autorského „já“. Je to já tak výslovně přítomné, axiologicky aktivní, neskrývaně formotvorné a literární, jak to známe snad jen z prózy Gogolovy nebo Andreje Bělého. Na oba musíme při četbě románu myslet jak pro jejich podíl na literární mytologii Petrohradu, tak pro jejich vypravěčské sterniánství. Sterniánství Bitovovo zvláště nápadně koresponduje s tím, jak si Bělyj, autor Petrohradu, pohrával se svými hrdiny, jak okázale předváděl jejich smyšlenost i jak se okatě skrýval za tvrzení o jejich autentické existenci, za to, co dělali jakoby jemu navzdory, z logiky vlastního charakteru atd. I Bitov nás ustavičně upozorňuje na „udělanost“ svého textu, dokonce nám několikrát nabízí k odvyprávěným událostem jiné jejich „verze a varianty“. Kdežto však u Bělého — ostatně v duchu Gogolově — groteskní narativní hra vedla až k zrušení hierarchie textu (takže hrdina se mohl zrodit ze shluku hlásek nebo ze skvrny na zdi a krabice od sardinek s pekelným strojem byla živoucnější než loutkovitá figurka jejího přechovatele), kdežto tam byly postavy spíš groteskně strnulé masky než charaktery, u Bitova jsou všechny nápady a úskoky jeho vypravěčství podřízeny jedinému účelu: mnohonásobnému, stále hlubšímu etiko-psychologickému sondování charakteru.

Pro toto sondování není hrdina pouhým pasivním objektem. Při vši ironičnosti vůči jeho slabinám je vyprávění hluboce spřízněno s určitým jeho základním založením, a to je zkoumání okolí i sama sebe ve světle svědomí. V. Gusev nazval svůj doslov ke sbírce novel Dny člověka (pod názvem Mladý Odojevcev, hrdina románu, obsahuje několik kapitol z po-

suzovaného textu) případně a příznačně Svědomí a dny člověka.⁵ W. Schmid vyzvedl v rozboru dřívějších Bitovových děl jeho schopnost vystihnout hrdinovo mladě ozvláštňující vnímání světa (právem to spojil s vlivem prózy dvacátých let, zejména Jurije Oleši).⁶ Bitovův hrdina tedy nepřestává žít v dvojjediném zjitření zraku a svědomí — vnímání a mravní paměti; proto nad ním autor neláme hůl ani ve chvílích jeho největší slabosti. Hrdina prohrává, ale vidění světa v jeho nesamozřejmosti, jejímž hlediskem je svědomí, jej zvedá z bláta a otvírá mu bránu do kontinuity generací, zároveň aristokratické i domácké.

V současné ruské próze je Bitov asi nejjemnější a nejhlubší psycholog. Proto i ono navracení paměti, o které usiluje stejně jako mnoho jiných současných autorů, je především právě psychologické, třebaže i jeho základem — a v tom se shoduje jak s domácími „vesnickými“ autory, tak s některými zjevy současné ruské emigrace — je morální a přímo moralistická tolstojovská teze o přirozeném dobru, porušeném zlou civilizací, případně falešnými dějinami, jimž je třeba nastavit zrcadlo správného stavu a lidského smyslu, jaký byl ještě možný, než ony nastaly.

Hledá se alternativa k danému stavu věcí, taková, aby nebyla slepou ulicí. Bitov usiluje rozpoznat v dnešním intelektuálním osudu, zdánlivě zcela slepém, přece jen světélko, tedy cestu nejen zpět, ale také — z hloubi obnovené paměti — kupředu.

РОМАН А. БИТОВА „ПУШКИНСКИЙ ДОМ“

V romane řeč idet „и о русской литературе, и о Петербурге (Ленинграде), и о России“ — „все это так или иначе пушкинский дом“, который, по предсмертным словам поэта, „надо привести в порядок“. В этой идейной перспективе рассказана судьба Льва Одоевцева. Его нравственный облик вырастает из троекратного сопоставления героя с его окружением: 1) в плане гражданского поведения внутри семьи, т. е. в отношении к отцу и, прежде всего, к подвергавшемуся сталинским репрессиям деду; 2) в плане любовных связей; 3) в плане профессии (конфликт с товарищем по школе и, впоследствии, коллегой). Первая и вторая части романа раскрывают нравственную „хилость“ героя; третья же, доводя его мягкотелость до предела, открывает в нем, вместе с тем, обнадёживающие задатки нравственного возрождения. Они заложены в единстве унаследованной героем от предков совестливости и чуткого самонаблюдения. Лева Одоевцев — не „мертвая душа“, он сумел сохранить в себе определенный запас особого пушкинского „семейственного аристократизма“.

История Львы Одоевцева рассказана активным в аксиологическом отношении рассказчиком-автором, следящим за событиями с постоянным ироническим пониманием героя; рассказчик-автор „допускает“ и намечает альтернативные, но, в конце-концов, неизменные в нравственном отношении решения судьбы героя, рисуя ее на вездесущем и многослойном фоне традиций русской литературы (с Пушкина до Блока) и, в частности, на фоне литературной мифологии Петербурга.

⁵ Gusev, V.: *Sovest' i dni čeloveka*. In: Bitov A.: *Dni čeloveka*. Povesti. Moskva, Molodaja gvardija 1976, s. 347—350.

⁶ Schmid, W.: *Verfremdung bei Andrej Bitov*. Wiener slawistischer Almanach, B. 5, 1980, s. 37n.